

COMENIUS A NEMZETEK TANÍTÓJA

CÍMŰ KIÁLLÍTÁS MEGNYITÓJA A NAGYKÖNYVTÁR
DÍSZTERMÉBEN SÁROSPATAKON 2011. JÚNIUS 26-ÁN

” Rettegjetek a tudatlanságtól!” Hölgyeim és Uram! Tisztelt Közönség! Comenius (1592-1670) szavait idéztem. A *Labyrinth sveta*, magyar fordításban a *Világ útvesztője és a szív paradicsoma* című, 1623-ban írt világhírű művében elmondja, hogy az ifjú vándor a hírhajhászok országába jutva, látja, hogy az emberek hol sírnak, hol nevetnek, hirtelen rémületbe esnek, s azután minden átmenet nélkül vad örvendezésben törnek ki. Aszerint, ahogy a hírközlők sípjai szólnak. A harmincéves háború első éveiben járunk. Most születik a közvélemény. És Comenius figyelmeztet, ha a társadalom tájékozatlan és tudatlan, könnyen lesz hiedelmek, álhírek, hisztériák áldozata. Ha nem vértézi a tudás, úgy táncol, ahogy különböző hatalmak sanda érdekei jegyében fújják a hírhordozók.

Talán ez is kifejezi, hogy mennyire izgalmas, ha a 21. század messzeségéből csak egy kicsit is Comenius világába beletekintünk. Gazdag életművéről látszólag könnyen tájékozódhatunk, mert könyvtárnyi hazai és külföldi irodalom nyújt segítséget. Nem utolsósorban pedig a 25 éve működő Magyar Comenius Társaság Bibliotheca Comeniana kötetei adnak eligazítást. De egyben meg is nehezíti, hogy átfogjuk tevékenységét. Pestalozzi (1746-1827) annakidején még a pedagógia Gallileijének nevezte. De tudjuk, amint haladunk előre az időben, egyre újabb és újabb arcát fordítja felénk a múlt. Mára felfedezték a filozófust, a teológust, a humanistát, a diplomatát, a költőt. Az egész Európa megújításán gondolkodó reformert. Akit úgy foglalkoztatott a népek etikai, hitbeli nevelése, hogy egyben a harcban álló országok megbékélésén munkálkodott. Sokszor mellőzték, kisajátították, lekicsinyelték, de soha nem felejtették el teljesen. Mégis úgy érezzük, századunk minden addigi évszázadnál jobban rá van utalva, hogy eredeti teljességében ismerje Comeniust, és megértse üzeneteit.

Kora a 17. századi változó Európa. Az állandósult háborúk, a hadügyi forradalom, az információrobbanás, a nagyhatalmak Európája. Az általános lehűlés, az úgynevezett kisjégkorszak ideje. Magyarország három részre törve, mint hadszíntér és hátország küzdött, hogy megőrizze, visszaszerezze szabadságát. A kortársak szívesen fejezték ki életérzésüket a kiútkeresés ősi szimbólumával. És a válságokkal küzdő 21. század embere is léthelyzetén gondolkodva egyre gyakrabban véli úgy, hogy labirintusba került.

Jan Amos Komensky, a Cseh- Morva Testvérek lelkésze, majd püspöke személyes életében is végigszenvedte a háború minden tragédiáját. Feleségét, gyermekeit a háború hiénája, a pestis vitte el. Háza hamuvá lett, könyveit, kéziratait tűzre hányták a zsarnok zsoldosok. Menekülnie kellett, száműzött lett. A labirintusból kivezető Ariadne fonalat már igen korán az iskolarendszer, a nevelés, a tanítás reformjá-

ban vélte megtalálni. Átfogó új nevelési rendszert dolgozott ki, s a jövő zálogát a tudás, a műveltség modernizációjában jelölte meg. Miután Angliában és Svédországban megreformálta az oktatást, meghívták Franciaországba, s ő mégis inkább Sárospatakra jött.

Többféle vélemény él róla, hogy az ismételt meghívás után végül miért választotta a Szajna-parti város helyett a Bodrog-parti kollégiumot. Meglátogatta idemenekült hittestvéreit. Vállalta Lorántffy Zsuzsanna fejedelemasszony és az ifjú Rákóczi Zsigmond kérésére, hogy megreformálja a kollégiumot. Ez mind igaz. Mégis eddig kevésbé ismert magyarázatot diplomáciai elgondolása adhat.

1650 és 1654 között Sárospatakon írta legfontosabb pedagógiai műveit: az *Orbis sensualium pictus*-t, a kiállításon látható *Scola Ludus*-t, a *De cultura ingeniorum*-t s a később, az 1659-ben megjelent *Gentis felicitas*-t. Az iskolai tananyagot a neveléssel, a nevelést a műveltséggel szerves egységben látta. Szorgalmazta, hogy a lélek és a test gondozása, az ész és az érzelmvilág, a tudomány és hit követelményeinek kielégítése harmonikusan érvényesüljön az ifjú generáció felkészítésében.

Többek között azt is javasolta, hogy a tanulók rendszeresen olvassanak a tanórákon külföldi újságokat, hogy gyakorolják a nyelvet, és naprakészen kövessék a világ eseményeit. Amikor ezt egy tanári továbbképzésen megemlítettem, hatalmas sóhaj lett a válasz: „hol vagyunk mi még ettől!”

Mintha a 21. századnak előredolgozott volna. Egyik korai művéből, a *Didactica Magna*-ból – mint későbbi műveiből egyaránt – nyilvánvaló, hogy a modernizáció nem egyszerűen a gazdaság függvénye, hanem elsősorban gondolkozásmód, a szellemi és anyagi erőforrások minél teljesebb, kreatívabb igénybevételére. Módszert, találékonyságot, alkalmazást jelent. Megállapítása ma érvényesebb, mint valaha: „*ha egy nemzet bőven el van látva jó könyvekkel, fényleni fog.*” S ki indokolná jobban a szomszéd országokban élők jogát anyanyelvükhöz, mint a nemzetek tanítómestere: *Anyanyelv nélkül olyan az ember, mint a gyökértelen fa.*”

Kritikáját Magyarországról sokat idézték. Már 1650. november 24-én a pataki iskola nagytermének falai között elhangzott beköszöntő beszédében kritikusan szólt az országról, és nem fukarkodott a megróvó szavakkal a *Gentis Felicitas* címmel tartott búcsújában sem.

Kertelés nélkül felfedte a magyar társadalom hibáit: „óhajtának kellene a belső békét, mert ha van hely a nap alatt, ahol az irigység, széthúzás és a gyűlölség az úr, ez az a hely. Alig fordítanak bárhol a világon kevesebb gondot a közjóra, mint nálunk.” A törvényeket nem tartják meg, és azok nem érvényesek mindenkire. Mindenfelé az erőszak uralkodik. Vannak ügyeskedők, tétlenek, lebzselők, akik kerülnek a tisztességes munkát. „Nem tudjuk garantálni az utas biztonságát, a tulajdon védelmét. Szaporodik az útonállás, rablás, tolvajlás, úgyhogy saját házában sincs az ember biztonságban.” Az ország királya idegen, és ez szabadságának elvesztésével fenyeget. S a legmegdöbbentőbb megállapítását olvasva, úgy érezzük, mintha megállt volna az idő: „Gazdagok vagyunk koldusokban, gyakori betegségekben, korai haláloklban, elnéptelenedő vidékekben.”

Vajon hiteles ez a lesújtó kép? Sárospatakról alig mozdult ki, de jó kapcsolatai voltak, és nagyon sokat tudott Magyarországról és Erdélyről. Ott volt Hágában 1626-ban, amikor Bethlen Gábor követi megérkeztek, hogy bekapcsolódjanak a

hági szövetségbe. Lengyelországban pedig részt vett a térség protestánsainak 1645. évi tanácskozásán.

Bátran közölte a súlyos diagnózist, mert biztos volt benne, van kivezető út. Nemcsak valami elvont elméleti elgondolásból vezette a jobbítás szándéka, hanem konkrét megfigyelésekből és tapasztalatokból átfogó koncepcióvá érlelt program jében cselekedett.

A *De cultura ingeniorum* (*A lelki tehetségek kiművelése*) címmel elhangzott beszédében fejtette ki a megújulás alapját. Megszólításában annyi szeretet sűrűsödik össze, mintha magáénak vallaná végrendeletében említett magyar édesapja nemzetét: „Kedves magyarjaim, én reménységeim!” Szónoki tehetségéről kevés szó esett, pedig nagyon értett hozzá, hogy úgy adja elő véleményét, mintha az a hallgatók fejéből pattant volna ki. „Ebben az iskolában megjelentek a világosság szikrái. Titeket is megérintett már tökéletlenségetek érzése, és elfogott a jobb, igazabb és teljesebb tudomány iránti vágy.”

Célját természeti hasonlattal fogalmazta meg: „a tehetségek ne maradjanak műveletlenül, mint az erdős vad hegyiségek és az elhagyott pusztaságok, hanem nagy gonddal megműveltessenek, mint a virágos kertek, a szőlő és a faültvények.” Milyen valósítható ez meg? Felvázolta a társadalom tagjaiban rejlő tehetségek gondos, teljes, egyetemes, minden addiginál jobb kiművelésének követelményeit.

Ma is érvényes, ahogy a tehetség fogalmát meghatározta. A tehetség „lelkünk velünk született ereje, arra képesít, hogy minden dolgot megértsünk, a megértettből jobbakat válasszunk, a kiválasztottakat buzgalommal kövessük és elérjük, és az elérteken tetszés szerint uralkodjunk.”

A tehetség „nemzeti kincs.” Kiműveléséért az egész társadalom felelős. A szülők, a tanárok, a nevelők, az iskolák, a jó könyvek. Felelősek a tudós, okos emberek, akikkel jó, ha az ifjak sokat együtt vannak, és felelősek az állam tisztviselői. Sok minden pedig Isten kegyelmén múlik.

Érdekes, ahogy összehasonlítja a művelt és a műveletlen nemzeteket. „A művelt nemzetek úgy működnek, mint az óraművek, rendben intézik magán- és közügyeiket. A műveletlenek olyanok, mint a széthulló rőzseköteg. A művelt nemzeteknél mindenki szolgál mindenkinek, mindenki megteszi kötelességét. A műveletlenek között senki nem alkalmazza munkáját a másikhoz, minden széthullóban van.

A művelt nemzetek gazdagok, bőségben élnek, a műveletlenek szegénységben tengődnek. A művelt nemzetek ismerni akarják a századok folyását, hogy szemük előtt tartva a múltat megjavítsák a jelent a jövő hasznára. A műveletlenek nem ismerik a múltat, a jelennel szemben balgák, a jövőre készületlenek.” A művelt nemzetek fiai az idegenekkel szemben nyájasak, a hozzájuk betérőkkel emberségesek. A műveletlenek durvák, elűzik az ismeretleneket. A művelt nemzetek kihasználják a föld értékeit, mindent hasznukra fordítanak, még az utcák szemetét is összegyűjtik és meghatározott célokra felhasználják. A műveletleneknél minden szennyes, szemetes és piszkos. A művelteket gyönyörködteti Orfeus citerája, a muzsika, a műveletlenek annyit értenek hozzá, mint számár a lanthoz.

Ennyi is elég, hogy osszuk a cseh kutatók véleményét: Comenius századának minden terhét viselve is a polgárosodás úttörője volt.

A kiállításon látható Comenius térképe Morvaországról. Nyilván sok szemlélőjében felmerül majd a kérdés: Mit jelenthet ez a térkép? Kivált, ha jó a szeme és

elolvassa rajta az évszámot is: 1664. S aki emlékezik még középiskolai történelem óráira, tudja, hogy 1664 Zrínyi Miklós horvát bán nagy, európai visszhangot keltő török elleni téli hadjáratának és a győztes szentgotthárdi csatának esztendeje. Gondolhatja, micsoda véletlen, hogy a cseh–morva testvérek püspökének éppen ebben az esztendőben kellett Morvaország térképe. Csakhogy ez nem véletlen! Nagyszabású koncepció tanúsítványa, Zrínyi és Comenius szellemi találkozásának dokumentuma.

Szerette Magyarországot. Hangsúlyozta, hogy az ország szerencsés föld, bőségben van a kenyér, a bor, a barom, csak nem eléggé művelik. Gazdag bányakincseiből mások, idegenek gazdagodnak. „Nem habozom nyíltan is azt állítani, hogy ha ti, hunok tehetségekkel élni tudtok, Európa egy népénél sem fogtok bölcsességben hátrább állni.” Magyarország hivatását így határozta meg: „ti magyarok vagytok a legalkalmasabbak, hogy egyesíthessétek Északot, Nyugatot és Keletet.”

Mit jelentenek ezek a súlyos szavak? Ha Magyarországról írt, nem feledkezett meg Morvaországot, Sziléziát, Csehországot, Lengyelországot megemlíteni. Ennek a ma Közép-Európának nevezett térségnek a 17. század közepén két égető problémája volt. Az egyik a belső béke hiánya, a másik a török. A harmincéves háborút lezáró vesztfáliai béke (1648) minden jó szándéka ellenére nem rendezte Közép-Európa helyzetét. Csehországot az abszolút vesztes helyzetében hagyta, s Comenius fájdalmasan állapította meg: „bennünket kihagytak a békéből... soha nem adják meg nekünk a lelkiismereti szabadságot.” S ettől kezdve azon dolgozott, hogy megtalálja a vesztfáliai sok feloldásának lehetőségét, kidolgozza a Közép-Európa országait nem kirekesztő, hanem egyenrangú félként kezelő egyetemes béke koncepcióját. Széleskörű nemzetközi információs hálózatot épített ki, Amsterdamban szellemi központ jött létre körülötte, és a Hollandiában, Angliában tanuló magyarországi és erdélyi diákok is sűrűn felkeresték.

Elképzelésében Magyarországnak kulcsszerep jutott. Két meggondolásból. Az ország földrajzi helyzetéből is következik, hogy mint a múltban, a térség stabilizáló tényezője legyen a jövőben is. Főleg pedig Magyarországot sújtotta legjobban a török területének kétharmadát az Oszmán Birodalomhoz csatolták, s Erdély Isztambul protektorátusa alatt állt. De már nemcsak próféciaik hirdették a török uralom közelgő elmúlását! 1645-óta folyt a velencei-török háború, Zrínyi sikeres mozgalmat indított és nemzetközi szövetséget hozott létre a török európai hatalmának visszaszorítására. Az újabb kutatások kimutatták, hogy Comenius felismerte Zrínyi vállalkozásának jelentőségét, és együttműködött vele. Tudatában volt, hogy az oszmán terjeszkedés Közép-Európa többi országát is fenyegeti. Úgy vélte, ha egy idegen hatalom megszáll egy országot, s az elveszti függetlenségét, ott eluralkodik a műveletlenség és az elmaradottság.

Az 1663-1664. évi török háborút Morvaország nagyon megszenvedte. Zrínyi 1664 elején megjelent angol életrajzának ismeretlen írója leszögezte: a törökök Sziléziát kifosztották, Morvaországot pusztasággá tették. Egy másik angol tudósítás a szemtanúk borzalmas élményeiről számol be. Tizenötezer tatár lovas és negyven ezer janicsár özönlött el Morvaországot, felégették Passig, Thouron, Moron, Osztrava és más városokat, több mint hatvan várat és falvat, az utak mentét elborították a lekasabolt férfiak, nők, gyerekek tetemei, és ezeket hurcolták rabságra. Comenius tudott Morvaország pusztulásáról, s a térkép nyilván a török háborúval összefüggésben készült.

Leszögezte, ha Közép-Európa országai elvesztik a békét, a világ, vagyis Európa kettéhasad. S a következő generációk lesznek igazán vesztesek. „Egyetlen ország, egyetlen nép sem élhet biztonságban, amíg a béke nem lesz egyetemes.” Comenius szerint a művelt nemzetek egysége úgy működik, mint az érzékeny óramű. A háborúk tönkretették Európa óráját. Egymást ölték a nemzetek, és a Nagy Órásmester műve elromlott. Meg kell szerkeszteni Európa békéjét, hogy ismét biztonságos legyen a világ. Két követelményt vázolt fel. Az egyiket a *Schola ludus* lapjain fogalmazta meg: „Békességben kell élni, konföderációt kell kötni a szomszédos népekkel és az ország belsejében egyenlő jogokat kell adni minden polgárnak.” A másikat az *Angelus Pacis* című 1667-ben az angol-holland béketárgyalásokon, Bredában elmondott beszédében fejtette ki. A hatalmak hagyjanak fel az újfajta háborúkkal, amelyeket a tengerek feletti uralomért és az új földrészek megszerzéséért indítottak, mert Európa vállalja kárát. Mintha féltette volna már akkor Európa önazonosságát.

Descartes száműzetése idején inkognitóban élt Leiden mellett, és senkit sem fogadott, csak Comeniust. S így búcsúzott tőle: „én nem lépem túl a filozófia határait, nálam csak egy része lesz annak, ami egészen a tiéd.”

Naardenban, a református templomban sírja fölött Sárospatak emblémája is látható. S több mint megtisztelő, hogy a nagy egészből ezt a néhány töredékes gondolatot itt, a sárospataki Nagykönyvtár dísztermében mondhattam el. A kitűnő kiállítás nemcsak Comenius emlékét, de jelenvalóságát is tudatosítja határainkon innen és határainkon túl. Szól mindenkinek, akit foglalkoztat Magyarország jövője, és tudja, mint Comenius, hogy Közép-Európa nélkül Európa békéje, megújulása nem lehetséges. Hiszen a nemzetek tanítómestere ma is elevenen szól át hozzánk a behavazott századok felett, és bízom benne, hogy üzenetét megérti az ifjúság. Köszönet a kiállítás megrendezőinek.

A Magyar Comenius Társaság megalakulása 25. évfordulója alkalmából a Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményének *Comenius, a nemzetek tanítója* címmel megrendezett kiállítását megnyitom.

